

Németh G. Béla

SZEREPEVS?

Egy Pilinszky-vers kérdéséhez

1

Illyés Gyula a húszas években hosszabb kritikai cikket írt az akkori hazai vallásos költészetéről, kivált az ún. papköltők verseiről. A cikk meglehetősen vitát és ellenkezést váltott ki a magát programszerűen kereszténynek s nemzetinek tekintő sajtó oldaláról. A vitát mintegy a *Nyugat* tábora részéről lezárandó, foglalta össze a maga álláspontját Babits. Név szerint a vitafelek közül csak az akkor már jelentős esszéistának számító Gyergyai Albertet említette némi – nála szokatlan – személyes élel. Gyergyai ugyanis dunántúli zsidó családból származott, de katolikus hitre tért, és az akkor fellendülő francia neokatolikus irodalommal szoros kapcsolatot tartott. Nem olyan jó katolikus ő, mint Gyergyai, mondta Babits, de ismerni véli az európai irodalom nagy keresztény íróit. Nyilván széles ívű Ágoston-tanulmányára utalt, mely korai írásai közül a mély átéltségűek, a nagy vallomásértékűek közül való. S persze a keresztény ó- és középkor nagy himnuszköltőivel és egyéb lírikusaival való foglalatosságára.

Jórészt azt ismétli meg, ami Illyés cikkének is központi mondandója. Az otthonról, az iskolából hozott vallásos hit értékét nem tagadva, az utolsó évszázadokban igazi költői értékűnek mégis – a felnőtt, szellemi ember esetében – azt a hitet tartotta, amelyért maga harcolt meg, szembenézve a hitet tagadó szemléletekkel is, s önnön belső kételkedésével is.

Úgy gondoljuk, a Babits-féle állásfoglalás a mai hívő költők esetében sem időszertlen. Nem kell, nem szabad, nem lehet tagadni a hazuról, a neveltetésből hozott és megőrzött hit hitelét sem. De a korunkkal s annak kétségeivel és tagadásaival szembeütközten megtartott vagy éppen ellenükben megszerzett hit alighanem sugárzóbb erőt költséget segít világra, mint a pusztán öröklött. Ezt a vélekedésünket óhajtánánk az utolsó fél század egyik legjelentősebb hazai keresztény költőjének, Pilinszkynek egy ritkán, alig emlegetett, nagy művészetű versével alátámasztani.

2

Mint annyi költő, Pilinszky is több ízben szólt értekező prózában költészetfölfogásáról, alkotásmódjáról meg költészete és kora viszonyáról. A Jelenits István által gondozott ÖSSZEGYŰJTÖTT VERSEI-ben (1992) négy prózai írása olvasható. Közülük kettő tartozik a mondott tárgy körbe. A TEREMTŐ KÉPZELET SORSA KORUNKBAN az elsőnek a címe, ARS POETICA HELYETT a másodiké. Az első egy franciaországi konferencián hangozott el, a második keletkezésejéről és megjelenéséről nem közli a kötet. A HARMADNAPON című kötetét követő NAGYVÁROSI IKONOK című kötethez van mindkettő függesztve, mely az 1959–1970 közt keletkezett verseket foglalja magába.

A dátumnak itt van jelentősége a szokásoson túl is. Amaz évek költői tapasztalata s

gondolat- és élményvilága után és nyomán formálódtak ezek az eszmélkedések, amelyekben alkotótevékenysége, úgy véljük, életműve legmagasabb szintjén mozgott, kiváltképp a HARMADNAPON című kötet új verseiben. Előtte is fölötte állt a jó átlagszintnek, s utána is, de e gyűjtemény új versei között szinte csak remeklések találhatók, míg az előtte valóban hangkeresők, mintaválasztók is, az utána következőkben viszont önismerő, rutin- és modordarabok is. (A mesékről hadd ne szóljunk; alig érthető, alig magyarázható tévösvényei ezek egy rendkívüli tehetségnek.)

Esszéisztikus szövegezésű írásaiból az alkotási indítékot, célt és módot illetően a következő gondolati mozzanatokot látszik hasznosnak felsorolásszerűen kiemelni. 1. A költészet, a költő szemlélete, élet- és létlátása lehet horizontális és lehet vertikális. Alkotásra, Pilinszky szerint, az utóbbi igazán alkalmas. Saját korának költészete, kivált átlagköltészete viszont, úgy véli, többnyire az előzőt, a horizontálist részesíti előnyben. Pusztán leír, felsorol milyenségeket, rendszerint külső, eseti milyenségeket. A dolgok és történések, a létben és időben meghatározó erejű, valóságos dolgok és történések lényegéhez, kimondásához nem jut el. 2. Ennek következtében bőbeszédű, a nagy művészet egyszerűsége és tömörsége idegen tőle. Karakterizáló beszédeleme, mondatrésze a *jelző*. A jelzők bozótja borítja el. A beszédet indikáló, a valóságot, a lényegét inkarnáló *állítmány* mellékessé degradálódik, súlya elvész. 3. A vertikális szemlélet e nélkül az inkarnáció nélkül azonban veszedelmesebb lehet a horizontálisnál; szellemi-lelki „öngyilkosság”; nem lesz szándékká, elhatározássá, történéssé, tetté. 4. Az inkarnáció, természeténél fogva, mint minden teremtés, szükségszerűen vallásos, a szó legtágabb, legegységesebb értelmében. Az inkarnáló költészet a szent iratokkal, a szentírással rokon. 5. A horizontális szemlélet a létezését nem az idő valóságában, hanem tér- s pontszerűen tekinti, s benne így nem történik a múltból a jövőbe haladó, a jövőképzetből a jelenbe visszavetülő s így hármias dimenziójában megragadható idő. A megőrző emlékezet s a jövőre tekintő rendező képzelet az inkarnáció legfőbb eszközlője, az alkotás keze. A horizontális szemléletben nem rendező képzelet, csak iránytalan fantázia, fantáziálás van jelen.

3

Ez a szemlélet, kivált a háromdimenziós idő és a lét ilyen erős hangsúlyú kapcsolódása a kor egzisztenciálfilozófiájának is sajátja. Ismeretes, Pilinszky azokkal a francia költőkkel, írókkal tartott előbb szellemi, majd személyes kapcsolatot is, akik erősen a német egzisztenciálfilozófia hatása alatt állottak. Ez a hatás akkor kiterjedt a katolikusoktól a liberálisokon át a marxizmussal áthatottakig. Simone Weil-től Camus-n át Sartre-ig. Oly erővel, hogy szokás volt az időtt „Franciaország második megszállása”-ról beszélni. Voltak persze francia előzményei is e tanok – nem egyszerűen átvett, hanem áthasonított – hódításának. Elég Bergsonra vagy az UTAZÁS AZ ÉJSZAKA MÉLYÉRE szerzőjére, Céline-re utalni. S a Rajnán inneniekkel együtt – hisz ők teszik újra nagyon is hatékonyra – Kierkegaard-ra.

Heidegger és Jaspers maguk is értelmeztek irodalmat, kivált lírát. S még inkább a körükhöz tartozó vagy eszméiket elfogadó literátorok. Azok az iskolák, melyek ideáikra építettek, az idő szerint még nem voltak oly „szervezetek” – gondolatrendszerük azonban már jórészt kialakult.

Első hely illeti meg hangsúlyaik közül ezúttal az emlékezést, az anamnézist. Mert a múltra emlékezés alapján kialakult jövőkép, visszavetülve, befolyásolta, szinte meghatározta a jelen tartalmát, érzetét, érzékelését is. „Az emlékezésnek mindenkor bensőségesítenie kell az emlékeztet [az emlékezet tárgyát], ami annyit jelent, hogy azt egyre inkább a maga lehetőségével szembesítse” – így Heidegger. De egészen hasonlótl mond Bergson is: az élet állandóságát a jelenben és jövőben a múltra való emlékezés tartja meg. Csak-hogy – hangoztatja Kierkegaard – az emlékezés óhatatlanul és folyvást büntudatot is hoz, s ennek alanyisága religiozitássá válik.

A második maga a jelenlét, a *presentia*. Már a középkori misztikusok nyomatékosan hangsúlyozták, hogy nem helyi, eseti s testi, hanem egyben és elsődlegesen létidő-tartami és lelki-szellemi jelenség a jelenlét, a *parusia*. Nietzsche „*intensive Dasein*”-ként fogja fel, s Heidegger is hangoztatja, a *Jetzt*, a *Most* nem köznapi tartalmáról van szó. Legerősebben és legsajátosabban az újmisztikus Bergyajev emeli ki a jelenlét állandósult tartalmának döntő szerepét, fontosságát. „*A múlttal szemben való melankólia, a jövővel szemben való rettenet csak a teremtő aktualításban múlik el.*” S legnagyobb tragédiának azt mondja, ha a jelenlét valamely pillanata az egész életet leköti.

Az eddigiekhez még két nevet hozunk, melyeket a szóban forgó írásaiban maga Pilinszky is nagy nyomatékkal emleget. A KARAMAZOVOK Dosztojevskijé az egyik, a kései Rilkéé a másik. Nem szükséges ehhez hozzáfűzni, Kierkegaard milyen nagy hatással volt a fiatal Rilkére, s ez viszont – mint a religiós megújulásban bizakodók akkor annyian – „a szent Orosz föld” kereszténységére mily áhítattal tekintett s zárándokolt oda maga is. S azt sem, hogy Heidegger egyik kedvelt költője éppen Rilke. Meg azt sem, hogy az egzisztenciálfilozófia keresztény ága mennyire rokonának érezte Aljosa alakjának megteremtőjét, szellemiségét.

4

A következőkben tehát Pilinszky egy olyan versét óhajtjuk bemutatni, amely a belső esemény, történés, az emlékezés-emlékezet s a jelenlét szellemiség-, lelkiségalkító kölcsönviszonyát kitűnően érzékelteti. Az EGY ARCKÉP ALÁ című vers ez. Amelyet, mint utalunk rá, a költőről szólván ritkán említenek. Meglehet, úgy érzik, nem illik bele a költő szankcionált, szakralizált képébe. Pedig nem csak az említett kérdés szemszögéből fontos ez a vers. Legjava alkotásainak is egyike.

EGY ARCKÉP ALÁ

*Kihűl a nap az alkonyi grafitban.
Tágasságával, mélységeivel
a néma tenger arcomba világít.
Öreg vagyok. Nem hiszek semmiben.*

*Öreg vagyok, lerombolt arcomon
csupán a víz ijesztő pusztasága.
A szürkület gránitpora. Csupán
a pórusok brutális csipkefátyla!*

*Hullámverés. Aztán a puha éj
boldogtalan zajai. Vak rovar,
magam vagyok a rámsötétedő,
a világárva papundekliban.*

*És egyedül a feneketlen ágyban.
És egyedül a párnáim között.
Magam vagyok az örökös magányban.
Akár a víz. Akár az anyaföld.*

Az első strófa első sora, kijelentő mondata anyagi, természeti jelenségek fogyó és fosztó folyamatát állítja elének. Látszólag ellenkező benyomású a harmadik sor igei állítmánya, a „világít”. Valójában ez a kontraszt a fogyó és fosztó minőség fölerősítését eredményezi. A strófa tárgyias, tisztán leírónak látszó rajza egy birtokos személyraggal („arcomba”) belső állapotjelenítéssé, lelki jelenlét állandósultságúvá változtatja a képet. A strófazáró sor mindennapos, alany-állítmányos, létigés tómondata – „Öreg vagyok” – visszavetülve az első sorokra, nekik is, önmagának is rendkívüli súlyt kölcsönöz. És egyben értelmet és magyarázatot, eredetet és következményt is ad a fogyó és fosztó folyamatnak. Ez azonban még mindig lehetne nyugalmat sugalló is. Beletörődő elfogadása az öregségnek. A sor második fele, második kijelentő mondata azonban egyértelművé teszi, hogy leszámoló lét- és életérzésről, nem pedig élettani öregségről van szó. A semmihez való elérkezésről.

A mondatok formája, hangneme, hangsúlya s jelezett kapcsolás nélküli ily egymásra következő, egymáshoz függesztése itt igen fontos szemantikai-szemiotikai szerepet tölt be. Ez a beszédhangsúly előbb várakoztató és kérdő, majd ok-okozati magyarázó, következtető (*Öreg vagyok* [?] [:] [ezért így jól ismervén a dolgokat:] *Nem hiszek semmiben*). S ezt a szerepet a mondatok jelezetlen függesztése s a beszédhangsúlyon át való kötése a teljes versen át megőrzi, s feltörő, másképp nem mondható vallomásjelleggel kölcsönöz a versnek.

Kijelentő, jelen időes egyszerű mondatok sora. Úgy megválogatva azonban bennük a szókincs, a szókapcsolás, a szekvencia, hogy az a következő s múlt időes jelleget, az előzmény és következmény viszonyt, az emlékezés és a jelenlét egyidejűségét sugallja. Az anamnézia és a presentia, a parusia egzisztenciális összetartozását.

A második strófa kibontja ennek az egzisztenciális öregségnek a tartalmát. Kulcsszó itt a kétszeres fogyó és fosztó funkciójú mód- és állapothatározó-szó, a „csupán”. A strófa ennek jegyében megismétli fogyott és fosztott, következmény és jelen állapotában az előző leírásának tárgyszavait: az „arc” itt „lerombolt”, a „tenger” itt „ijesztő pusztaságú víz”, az „alkonyi grafít” itt „szürke gránitpor”, mely az arcon „a pórusok brutális csipkefátyalá”-t mutatja.

A versszak csupa ismétlés, olyan ismétlés, mely az ismétlés szemiotikai hatóeszközzeit bravúros, variációs egyszerűséggel használja föl és ki. Az emlékezés ismétlés, az ismétlés emlékezés. Az ismétlés minden alkalommal a múltat és így másító jelen jegyében megy végbe, a jelen viszont a jövőből visszavetült, múltat emlékeztet jegyében áll. Itt, a harmadik strófában az első és második strófa eredeztető alaptómondatának – „Öreg vagyok” – alanya melléknév helyett („öreg”) első személyű, immár egyértelműen lelki, a múltból a jövőre, a jövőből a jelenre visszavetülő állapotot, létérzetet jelentő visszaható névmásnak adja át a helyét: „magam vagyok”. Ez a névmás itt egyben hor-

dozza s társítja az azonos szóból származó *magányosság*, *magány*, *magányos* fő- és melléneveket.

S nemcsak társítja, de végképp ki is szorítja az „*Öreg vagyok*” testi s életkori jelentésének lehetőségét. A negyedik strófában már így jelenik meg, az „*öreg*” szinonimájaként a „*magam*”, majd ennek szinonimájaként az „*egyedül*”, illetőleg főnevesítve a „*magány*”, mégpedig az „*örökös magány*”.

Ez a magány aztán rávetül a beszélő, a versbeszéd szemszögéből az egész világra. A *magam* névmást ezért váltja föl az *egyedül* határozószó, amely azonban állító, állítmányi szerepet tölt be. Mind a beszélőre, mind a világot jelképező állandó, örök őselemekre: „*Akár a víz, akár az anyaföld.*”

S teljessé lesz a vers legfőbb erejét adó nyelvalkotási, nyelvhasználati tényezője: asszociatív módja és beszédhangsúlya átkötő és szerepformáló képessége. Úgy tudja a beszédnyelv, a versbeszédnyelv legegységesebb eszközeit megválasztani és fölhasználni, hogy azok kényszerítik az olvasót, a hallgatót a melléknévi jelzőket, a határozószavas határozókat, sőt a magukban álló főneveket állítmánnyá transzponálni, hangsúlyos állítmányként hatni.

Míg az első strófában négy ige található, a másik háromban csak egyetlenegy ismétlődik, a létige első személye: a *vagyok*. Ez mintegy átsugárzik az ígétlen állítmányú mondatokra is. Azok alanyai is csak egy igazi tulajdonsággal rendelkeznek, üres létezésükkel: *vannak*. A teljes értelmetlenséggel, céltalansággal telítődnek meg azok is. *Vannak*, mert nem tudnak nem lenni. „*Világárvák*” azok is, „*akár a víz, akár az anyaföld*”. A „*nem hiszek semmiben*” itt teljesül ki a vers végső jelentésévé és közlésévé.

(A versbeszéd erejére még annyit: a tizenegy-tizes jambus többszöri ichtuskihagyását az olvasó nem észleli; a versbeszéd oly erőteljes, hogy nincs módja érzékelni. Mint ahogy elfogadja a „*papundekli*” szót is, noha ilyen szavak az ő verseiben nehezen fogadhatók el.)

A vers címe: EGY ARCKÉP ALÁ. Szerepvers tehát? Tökéletes beleélés egy másik ember világába? S így intés, példázat a semmi ellen? Fölszólítás a hitre? Azt gondoljuk, Pilinszky java költészete azért oly hiteles erejű, mert megismerte, átélte a lét semmiségének, abszurditásának lehetséges élményét is. Tudjuk-e pozitivista módon életrajzi igazolását adni ennek: alapjában mellékes. A belső tapasztalat, az innere Erfahrung folyton visszatérő tárgy a filozófiában. Hogy az említett szerzők körében maradjunk, Heidegger Kant-tanulmányában hangsúlyozza fontosságát. Nietzsche pedig a jelentős ember privilégiumának mondja, persze csak úgy jogos „kimondania” e tapasztalatot, „ha meg tudja hozzá találni a nyelvet”.

Babits irodalomtörténetében egy-két mondatot juttatott a nagy Aquinóinak, pedig az himnuszokat is irt; közel egy ívnyit Ágostonnak. Az egyik örökölte a hitet, a másik kiküzdötte. A hitnélküliség emlékeiből és a jövőákarásából a hitben való jelenlétet alkotta meg.